

NELLI KALIKOVA, MD, mittetulundusühingu AIDS-i Tugikeskuse juhatuse liige, Tervisekeskuse Elulootus juhatuse liige, 30 aastat HIV ennetamise, 20 aastat narkoennetamise kogemust

Eesti epideemia keerises

Ühe väsinud ennetaja mõtisklused
HIV-ist, epideemiast, poliitikutest
ja rahva saatusest

NELLI KALIKOVA

SISSEJUHATUS

Tänavu täitus 30 aastat HIV-nakkuse tungimisest Eestisse. Kõik need aastad ma olin ja olen ka praegu selle protsessi sees, olles vaheldumisi tegev nii riiklikes asutustes kui ka kolmandas sektoris. See andis mulle võimaluse näha probleemi mitmekülgset, rohujuure tasandilt kuni riikliku poliitika kujundamiseni. Vaatamata sellele on minu tähelepanekud subjektiivsed ja ei pretendeeri tõele viimases instantsis.

Tinglikult võiks 30-aastase HIV ajaloo Eestis jagada kolmeks ajaliselt enam-vähem võrdseks etapiks:

I etapp: 1988-1999 HIV nakkuse hiiliv levik enamasti homoseksuaalsel teel kitsa riskigrupi sees. Esimesed nakatumised toimusid välismaal, terve dekaadi jooksul registreeriti alla 100 juhu.

II etapp: 2000-2010 epideemia algus, tipp ja langus. Dramaatiline HIV nakkuse plahvatus süstivate narkomaanide seas, 2000.a. 390, 2001.a. 1474 juhtu, järgmistel aastatel järkjärguline langus kuni 370 juhuni aastas.

III etapp: 2011-2018 vinduv epideemia jätk, mil uute juhtude arv on stabiliseerunud, kõikudes veidi üle või alla 300 juhu aastas. Nakkus on väljunud narkomaanide populatsioonist ja levib sugulisel teel heteroseksuaalsete inimeste seas. Näiliselt tagasihoidlikud iga-aastased uute nakkuste absoluutarvud on 100 000 elaniku kohta kuus korda kõrgemad kui Euroopa Liidu keskmine ja kaheksa korda kõrgemad kui Soomes.

ALGUS

Kuigi esimesed alarmeerivad AIDS-i juhud olid täheldatud USA-s juba 1980date algus¹, ignoreerisid NSVL poliitikud ja meditsiini juhtivad tegeled ohtu mitu aastat ja isegi väitsid, et nakkus on imbunud Pentagoni katselaboritest. Sellega kaotati väärtusliku aega epideemiaks valmistumisel ja tekitati negatiivset suhtumist teiste riikide poolt. 1987.a. andis Nõukogude Liidu (NL) Tervishoiuministeerium siiski korralduse avada kõikides liiduvabariikides AIDS-i anonüümsed kabinetid ja esmase diagnostika laborid, mida tehti ka Eestis.

Esimene HIV-nakkusega patsient registreeriti meil 1988.a. Mina olin tollal AIDS-i anonüümse kabineti arst, esimene, kes selle patsiendiga kohtus ja ta dispanseersele arvele võttis. Me mõlemad olime kohmetud ja kidakeelsed, tema sellepärast, et pidi avalikult rääkima oma seksuaalsest orientatsioonist ja oletatavast nakkusallikast, mina sellepärast, et pidin taolist vestlust esmakordselt läbi viima ja näitama patsiendile oma tolerantust ja kartmatust nakkuse suhtes. Tuletan lugejatele meelde, et aasta oli 1988 ja nakkuse leviku teed ei olnud veel nii kindlalt uuritud nagu praegu, ka piisknakkuse võimalus polnud siis veel välistatud. Hiljem saime selle mehega suurteks sõpradeks ja suhtleme temaga siiani, 1993.a. lõime koos esimese HIV-positiivsete ühenduse ESPO.

Esimesed paar aastat pidid kõik patsiendid, kellel diagnoositi HIV-nakkus, diagnoosi kinnitamiseks sõitma Moskvasse, spetsialiseeritud AIDS-i kliinikusse. Hiljem sai ka Eesti tollases Profülaktilise Meditsiini Instituudis avatud HIV-nakkuse referentslabori diagnooside kinnitamiseks ja Moskvasse sõidud jäid ära. Esimeste patsientide saatust ei olnud kiita - ei juletud rääkida oma haigusest ei sugulastele, sõpradele ega töökaaslastele. Kui info ikkagi lekkis, järgnes reeglina töölt vallandamine mõnel viisakal ettekäändel, peres tekkis paanika ja nakatumishirm. Ravimitest oli ainult üks preparaat AZT (*azidothymidine*), mis oli nii toksiline, et patsient pidi ise valima, kas ta on nõus seda ravimit tarvitama või mitte. Meditsiinitöötajad keeldusid sageli abi andmast, nõudsid HIV-positiivsete nimekirju. Kui patsient sattus haiglasse, teadis iga sanitar, kellega tegemist ja kabuhirmus keelduti palatisse sisenemast. Õnneks kodukoha akende sisselöömiseni ja majade põletamisteni nagu USA-s asi ei jõudnud.

¹ <http://www.factlv.org/timeline.htm>

Kahjuks ei kasutanud Eesti seda madala nakkustasemega kümnenndit epideemiaks valmistumiseks. Poliitikutele ja tervishoiuorganisaatoritele talv tuli, nagu alati, ootamatult. 90-ndate keskel algas Eestis süstiva narkomaania epideemia, mis sillutas tee HIV-epideemiale. Paljude erialade spetsialistid tajusid ohumärke, igauks aga oma valdkonnas. See meenutas legendi kümnest pimedast, kes üritasid kirjeldada elevanti: politsei märkas, et tõusevad narkootikumidega seotud kuriteod; kiirabiarstid täheldasid narkootikumide üledooside teket; nakkushaigla arstid diagnoosisid järjest sagedamini nakkuslike hepatiite, mis levivad vere kaudu. Tervikpildi viisid kokku HIV-nakkusega tegelevad asjatundjad. Kahjuks jäid nende signaalid vastuseta. Nüüd, aastaid hiljem, mäletavad paljud lihtsad inimesed ja ajakirjanikud seda aega ja avaldavad tunnustust õige prognoosi eest, poliitikute ja otsuste tegijate kõrvad jäid aga kurdiks siis, kui oli vaja tegutseda.

POLIITIKA JA TEGELIKKUS

1997.a. AIDS-i Ennetuskeskus rõhutas, valmistades valitsusele ette HIV/AIDS-i ennetamise järjekordset riikliku programmi, et HIV epideemia on Eestis vältimatu. Väideti, et põhiliseks haaratud rühmaks osutuvad süstivad narkomaanid ja epideemia alustab oma võidukäiku Ida-Virumaalt, Narvast. See, hiljem 100% täppi läinud tulevikuvision, ei olnud kohvipaksult ennustamine vaid teaduslik epidemioloogiline prognoos, mis rajanes teadmistel protsessi levikust teistes riikides, eriti riikides, mis varem olid NL koosseisus ning kus majanduslikud, sotsiaalsed ja demograafilised tingimused olid sarnased. Kuigi NL territooriumil algas HIV-epideemia 90-ndate keskel, haarates enamasti suuri monotööstuslikke linnu, jõudis see Eestisse peale seda, kui 1999.a. algas HIV-epideemia St. Peterburis. Vaatamata riigipiirile olid säilunud St. Peterburi tihedad kultuuri-, kaubandus-, sugulussidemed Eestis Narvaga ja 2000.a. teisel poolel hakati Narvas registreerima kümneid HIV juhte, valdavalt süstivatel narkomaanidel. Narva linnavalitsuses tekkinud olukorda võis iseloomustada kahe sõnaga - „paanika“ ja „tardumus“. Oli oõvastav vaadata, kuidas epideemia levis mõne kuu jooksul kõikidesse Ida-Virumaa linnadesse ja jõudis poole aasta pärast piki Tallinn-Narva maanteed Tallinnasse.

Pealinnas säilitati külma rahu - Sotsiaalministeerium (SoM) vaikis, ajakirjandus püüdis rahustada eestlasi, et see on Ida-Virumaa ja venelaste probleem. Seletus rahuldab paljusid. AIDS-i Ennetuskeskuse inimesed töötasid palehigis, püüdes aidata sadu HIV nakkuse saanud

inimesi, nende lähedasi, üritades kõrgemalseisvatele ametnikele selgeks teha kuivõrd SOS olukorraga on tegemist. Lõpuks, 14.02.2001 teatas SoM ametlikult HIV nakkuse kontsentreeritud epideemiast Eestis. Seda sõnumit levitas koheselt ka ajakirjandus. Ükski kirjandusallikas ei räägi, kuidas see ajalooline otsus sündis. Tegelikult arutati SoM-i komisjoni istungil rutiinselt AIDS-i keskuse eelarvet ja allakirjutanu sai nagu tavaliselt peapesu selle eest, et bürootarvetele jms-le oleme kulutanud liiga palju. Ka rahulikult inimesel võib kannatus katkeda ja visates paberid, pliiatsid, märkmed lauale karjatasin: „Kas te tõesti ei saa aru, et me juba oleme silmitsi kohutava epideemiaga?!“ Selle hüsteeriapuhangu peale kuulutas komisjoni liige Kuulo Kutsar rahulikult häälel välja kontsentreeritud HIV-epideemia² Eestis.

Esielgu ei muutunud HIV/AIDS-i riiklikus poliitikas peale ametliku epideemia välja kuulutamist mitte midagi. Väike näide sellest, kuidas tollel ajal asju arutati - Riigikogu liige Tõnu Kauba otsustas juba epideemia ajal esitada järelepärimise olukorrast HIV-iga tollasele sotsiaalministrile Heiki Nestorile. Küsimuse ettevalmistamiseks saatis ta kirja meie AIDS-i Ennetuskeskusele palvega kirjutada probleemidest ja käesolevast olukorrast. Mina, heldides kõrge poliitiku huvist asja vastu koostasin hoolsusega memo. Nädala pärast ma sain samasuguse palvega kirja sotsiaalminister Heiki Nestorilt. Ka temale vastasin parimal moel. Niisiis ise küsisin, ise vastasin, vanker seisis paigal.

Asjad hakkasid vähesel määral liikuma alles 2002. a. alguses. Teadagi ei ole prohvetit omal maal. 2002.a. avaldas USA Suursaadik Joseph Michael DeThomas Postimehes tõeliselt alarmeeriva artikli³. Enne seda oli ta käinud läbi kõik AIDS-iga seotud MTÜ-d ja tutvunud ennetajate ennastsalgava tööga. DeThomas pöördus meie riigi juhtide poole järgmise sõnumiga: pürgides Euroopa Liitu ja NATO-sse on Eesti kaotamas lahingut HIV-iga, sest see probleem kujutab endast esmajärgulist julgeolekuohtu. Esimest korda reageeris valitsus sellele hoiatusele ja peaminister Siim Kallas andis korralduse suurendada HIV/AIDS-i eelarvet terve kolmandiku võrra.

Miks kõhklevad poliitikud mõtlevad kui tegemist on ometi selgete vajadustega? Kas see on nii ainult Eestis? Ega Ameerikaski hakanud asjad AIDS-i tõkestamisel kohe edenema. Ronald Reagan esindas

Ameerika ühiskonna konservatiivset osa ja 80-te keskel suhtus HIV-i kui homode ja prostituutide haigusesse, millest avalikult ei peaks rääkima⁴. Alles aastate pärast, kui epideemia kulutulena kogu riigis levima hakkas, toetas Reagani valitsus AIDS-i vastast võitlust. Kuid USA presidendi ja meie nn eliidi vahel on vahe. Reagan leidis endas jõudu ja mehisust paluda avalikult vabandust ameerika rahvalt. Meie rahvalt peaks vabandust paluma Mart Laar, kes oli peaministriks nii epideemia eel kui ka kõige dramaatilisematel aastatel 1999-2002 ja kes kitsas ringis nimetas AIDS-i ennetajaid tolmu üleskeerutajateks. Nüüd, aastate möödudes ei ole mõtet vabandust oodata ja mis sellest vabandusestki enam...

Nende ärevate aastate jooksul ei olnud ühtegi sotsiaal- või peaministrit, kelle juures ma poleks käinud vastuvõtul ootuses ja lootuses saada abi ja toetust. Minu arvutis on mahukas kaust kõigi nende kirjadega, mis sai „vägevatele“ kirjutatud. Kausta nimi on „kasahhi laul“, sest ma meenutasin endale kasahhi, kes hobusega stepis sõidab ja kogu aeg ühte ja sama lõpmatut laulu laulab sellest, mida näeb - päiksest, suslikutest, rohukõrtest. Ka minu kirjad on ühest ja samast, ainult adressaadid on erinevad. Selles poliitikute virvarrist jäi erines üks, kellele kirjutasin 2002.a. alguses suurest ahastusest ja ilma igasuguse lootusega saada sisulist vastust - president Arnold Rüütel. Miks oli kiri minu arvates lootusetu ettevõtmine? Sain A. Rüütliga juhuslikult tuttavaks Arlanda lennujaamas, kus meil oli veidi aega järgmise lennuni. President oli väga lahke, võttis AIDS-i teema kohe ette ja avaldas mõtte, et kui tänapäeva noored käitaks tema moodi, alustades tööelu 16-aastaselt ja oleks truud oma väljavalitule kogu elu, ei oleks AIDS-i probleem nii käest läinud. Noogutasin viisakalt ja otsustasin endamisi, et nii konservatiivsete vaadetega inimeselt ei maksa keerulises valdkonnas orienteerumist oodata. Kuid olukord HIV-i vastu võitlemiseks raha leidmisega oli nii lootusetu, et mõne kuu pärast ikkagi kirjutasin presidendile, lihtsalt selleks, et öelda endale „ma tegin kõik, mis võimalik“. Poliitik vastas koheselt, kutsus Kadrioru lossi ja laskis oma nõunikul olukorda süveneda. Seepeale kutsus kokku ekspertide ümarlaua, sh mitmed ministrid ja ühiskonnategelased. Ma sain aru, et see mees oli kõikide inimeste president, ka nende, kes ei mahu konservatiivse maailmavaate raamidesse.

² See tähendab nakkuse epideemilist levikut ühe kitsa rühma seas, mis tollel ajal oli ka õige

³ <https://arvamus.postimees.ee/1918259/mitte-ainult-nato>

⁴ <https://www.vox.com/2015/12/1/9828348/ronald-reagan-hiv-aids>

RAHVAS

Kui loodi esimene Eestis ja ühtlasi ka kogu endise NL territooriumil HIV-positiivsete inimeste ühendus ESPO, siis esimesed koosolekud nägid välja nagu vandenõulaste rangelt salastatud kohtumised. Ühenduse liikmed kartsid mitte ainult võõraid inimesi, vaid ka oma liikmeid, sest hirm saada avalikustatud oli suur. Samm-sammult olukord muutus, iga-nädalased koosviibimised laienesid, tekkis usaldus, tõusis inimeste enesehinnang. Palju aitasid arendatud välissuhted Soome, Rootsi, Hollandi HIV-positiivsete ühendustega. Aastaid hiljem julgesid ESPO liikmed juba esineda raadios, lehtedes, harvem televisioonis, erinevatel noorte koosolekutel ja koolides. See kõik hakkas tasapisi muutma ühiskonda sallivamaks, aitas lõhkuda stereotüüpe ja vähendada valehirmu.

Suhtumine HIV/AIDS-i probleemi on aastatega muutunud, eriti noorte seas. HIV-iga inimene ei ole enam põlastuse ja tagakiusamise objekt. Erinevad küsitlused näitavad, et tolerantne suhtumine HIV-positiivsetesse on tavapärasem ja elu nende inimeste kõrval on enamusele vastuvõetav normaalsus. Kasvuruumi selles küsimuses on - sellest räägib suhteliselt väike arv inimesi, kes on nõus oma HIV-staatust avalikustama nii tööil kui ka massimeedias. Ühiskonna muutumine pisut sallivamaks ja mõistvamaks ei sündinud üleöö vaid on paljude HIV-enetajate järjekindla aastatepikkuse töö tulemus.

HIV-positiivsete teene on see, et Eestisse tuli adekvaatne HIV-vastane ravi (antiretroviirusravi ARV), kuigi ka see protsess oli väga dramaatiline. Teistes Balti riikides sai ARV kättesaadavaks juba 1996.a., meil kulus veel kaks aastat, et murda SoM vastuseis. HIV-positiivsete rahvusvaheline võrgustik oli selleks ajaks juba piisavalt tugev ja mitmeid kordi peale järjekordseid konverentse nõudsid erinevate riikide esindajad kohtumist sotsiaalministri ja ARV-ravi võimaluse loomist. 1997-1998 a. kaotas ESPO ligi pooled oma liikmetest – nad surid, jõudmata oodata päästvat ravi. Sotsiaalminister Tiiu Aro kirjutas alla korralduse ARV ravi alustamiseks 1998.a. Ikkagi oli paljudel kahtlus, et kallis ARV on farmaatsiafirmade lobiprodukt. Õigustuseks väitis minister, et ta pidi selle sammu astuma, sest „ta käed olid seotud“, mõeldes selle all HIV-positiivsete rahvusvahelist survet. Võib-olla ei tasuks sellest pikalt rääkida, kuid see on ilmne näide, kui raskelt rajas endale teed tsiviliseeritud suhtumine antud probleemi.

Järgmiseks tõsiseks läbimurdeks, mis aitas Eestil sellest „mustast HIV-epideemia august“ välja tulla, oli suuremahuline välisabi organisatsioonilt *Global Fund to Fight AIDS, Tuberculosis and Malaria* (GF). Selle

fondi Eestisse tulekut valmistas ette Eesti ja rahvusvaheliste AIDS-i vastaste organisatsioonide ühistöö ja surve. See on nende teene, et Eesti lülitati GF abiprogrammi, mis kestis aastatel 2003-2007. SoM-l ei jäänud muud üle, kui järgida GF rangeid reegleid, mis tagasid rahade kasutamise just epideemia peatamiseks vajalikele tegevustele. Seni põlu all alnud suunad said hoogu ja nende positiivne mõju kestab tänaseni. Need olid laialdane süstlavahetusprogramm epideemia kolletes, asendusravi narkosõltlastele, HIV-enetamine seks-töötajate seas, HIV-positiivsete inimeste psühho-sotsiaalne toetamine ja ARV ravi, gei-organisatsioonide kaasamine HIV-enetustöösse ja noorte laiaulatuslik HIV-vastane koolitus. Rahaeraldised AIDS-i vastaseks tööks, k.a. epideemia algusaastad, tõusid GF tulekuga 43 korda! See näitab ilmekalt, et riigipoolne panus oli enne seda nullilähedane ja kogu töö oli entusiastide õlul. Vastutust selle eest pole siiani kandnud keegi. GF-i suur teene ei olnud ainult raha Eestisse toomine vaid ka vägisi riigi juhtkonnale peale surutud abinõud, mis ei lubanud seda raha tuulde lasta. Kohustuslikuks oli luua riiklik koordineeriv mehhanism - ühendus, mille koosseisu pidid saama mitte ainult ministrijuhtumise töötajad, vaid ka HIV-positiivsete inimeste, ühiskondlike HIV-vastaste ja noorsoo-organisatsioonide esindajad. Veel üheks kohustuslikuks tingimuseks oli riigi garantii, et GF lõppemise järgselt jätkab riik kõikide programmide finantseerimist samas mahus ja ei tohi kärpida ka seda vähest raha, mis oli enne GF tulekut.

Õnneks on eestlased, isegi juhtivatel positsioonidel, võrdlemisi distsiplineeritud ja peaaegu kõik GF nõuded said täidetud. Vähemalt esimestel aastatel peale GF lõpetamist. Erandiks sai Haridusministeerium, mille ülesandeks oli jätkata noorte haridusprogrammi ja mida vaikselt saboteeriti, põhjendades seda uute haridusprogrammide sisseviimisega. Tulemus on kurb – HIVi nakatumine noorte seas, kes olid teismelised peale 2007.a. on kõrgem, teadmised HIV-ist ja turvalisest seksuaalsest käitumisest väiksemad kui nendel, kes said koolitust GF ajal. On ka positiivseid näiteid - hämmastava muutuse tegi läbi Justiitsministeerium. Kui 2000.a. alustas AIDS-i Ennetuskeskus HIV-enetustööga vanglates, esines vanglate juhtide poolt tõeline nõukogudeaegne eitav suhtumine igasugusesse ennetustöösse. Järk-järgult hakkas usaldamatus vanglate ja ennetajate vahel kaduma. Iga aastaga lisandusid vanglatesse uued meetmed alustades koolitustest personalile ja vangidele kuni HIV testimiseni, ARV-ravini HIV-positiivsetele ja asendusravini narkosõltlastele. Ka siin oli GF abi märkimisväärne. Soodustavaks asjaoluks osutus laager-tüüpi vanglate asendamine kamber-tüüpi vanglatega. 2018ks aastaks on suurem osa GF-le lubatud toetustest vaikselt vähenenud või sootuks ära langenud.

VIIMASE AJA ARENGUD

Uute haigusjuhtude arv langeb igal aastal 10-15 võrra, millest informeeritakse üldsust regulaarselt ja häälekalt mainimata, et igal aastal nakatub HIVi umbes 300 noort ehk igas nädalas nakatub endiselt 5-6 inimest. Kõigele vaatamata ei ole viidud läbi ühtegi tõsist epidemioloogilist uuringut, mis selgitaks, miks meie noored nakatuvad kordades rohkem kui Soomes või EL-is keskmiselt. Mõistmata neid põhjusi ja loogikat ei saa me nakatumist vähendada.

Teine murekoht on see, et ligi pooled isegi nendest, kellel on registreeritud HIV, ei ole arstide vaateväljas - nad ei saa ravi, nakatavad teisi ja kohtuvad arstiga ainult haiguse lõppfaasis. Jah, need on enamasti narkosõltlased, kuid neid võib aidata ja nakkuse levikut tõkestada, kui allutada nad asendusravile ja määrata ARV. Selleks on vaja õiget epidemioloogilist taktikat ja perspektiivset mõtlemist, millest jääb paraku puudu. Tänapäeval on Eestis kättesaadav kaasaegne ja mitmekesine ravi, jõudes abivajajateni oleks meil võimalik epideemiast jagu saada loetud aastatega.

KAS TUNNELI LÕPUS PAISTAB VALGUS?

Selleks, et lahendada epideemia Eestis, peavad toimuma tõsised muutused AIDS-i ja narkomaaniavastases töös.

1. Poliitikud peavad pöörduma näoga probleemi poole, nende panus peab olema pidev ja katkematu, sõltumatu valimistest (ministrite lubadused võidelda AIDS-i ja narkomaaniaga jäävad õhku). Takistuseks on see, et meil on viimastel aastatel poliitikute, mitte spetsialistide valitus ja ebapädevus algab tipust.

2. AIDS-i ja narkomaania epideemiavastase tööga (praegu põhiliselt TAI⁵) peavad tegelema asjatundjad, kellel on vastav haridus ja töökogemused. Nii kaua kui meil selliseid spetsialiste ei ole, peame nad leidma rahvusvahelise konkursi alusel.

3. Likvideerida HIV-epideemiat ei ole võimalik ilma pädeva pikaajalise epidemioloogilise prognoosita. See lubaks suunata ennetustegevuse just sinna, kus on täna nõrgemad lülid. Hetkel on see võimatu, sest

ametnike seas, kes kujundavad praegu AIDS-ivastast poliitikat, ei ole mitte ühtegi arsti-epidemioloogi. Ka epidemioloogilise prognoosi peaks tellima välismaa spetsialistidelt konkursi alusel.

4. Tartu Ülikool peab tõsiselt üle vaatama meditsiiniakadri ettevalmistamise poliitika.

- **kvantitatiivse muutuse** vajadus: meil on psühhiaatrite pöud, veneroloogid suunduvad erinevatel põhjustel teistele erialadele või välismaale, HIV-probleemi alase pädevusega epidemioloogid ei ole sootuks;

- **kvalitatiivse muutuse** vajadus: märkimisväärne osa psühhiaatrid, dermato-veneroologe ja epidemioloogid, isegi neid, kes said hariduse juba vabas Eestis, kannab nõukogude aja igandina repressiivse meditsiini ideoloogiat ja ei ole võimelised muutma oma suhtumist riskikäitumisega inimestesse piisava tolerantsi ja humaansusega.

⁵ TAI - Tervisearengu Instituudi Narkomaania ja nakkushaiguste ennetamise keskuse töötajad rõhuvas enamusel naised, kelle haridus ei ole erialane. Kokku on meil HIV ennetustöös palgal kümneid inimesi, toetame teoreetilisi projekte